

คู่มือ

กระบวนการ
ทำงานขับเคลื่อน

เกษตรอินทรีย์

ของกลุ่มชาวนาที่มีหนี้สิน

มูลนิธิชีวิตไท

สำนักงานกองทุนสนับสนุน
การสร้างเสริมสุขภาพ

คู่มือ

กระบวนการทำงานขับเคลื่อน
เกษตรอินทรีย์
ของกลุ่มชาวนาที่มีหนี้สิน

จัดทำโดย

มูลนิธิชีวิตไท

สนับสนุนโดย

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

คู่มือ

กระบวนการทำงานขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์ของกลุ่มชาวนาที่มีหนี้สิน

กองบรรณาธิการ ปิยาพร อรุณพงษ์

เกียรติศักดิ์ ยั่งยืน

พิมพ์ครั้งแรก มีนาคม 2564

จัดพิมพ์โดย มูลนิธิชีวิตไท (Local Act)

129/250 ซอย 12/1 หมู่บ้านเพอร์เฟคเพลส รัตนาธิเบศร์

ถนนไทรม้า ต.บางรักน้อย อ.เมือง จ.นนทบุรี 11000

โทรศัพท์/โทรสาร: 02-048-5465

อีเมล: localact@localact.org

ข้อมูลเพิ่มเติม www.landactionthai.org

www.facebook.com/LocalAct

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ

สารบัญ

	หน้า
1. เกริ่นนำ	1
2. รูปแบบและแนวทางสำคัญในการแก้ไขปัญหานี้สินของชาวนาและเกษตรกร	2
3. สถานการณ์นี้สินชาวนา	5
4. แนวทางการปรับตัวของชาวนาเพื่อออกจากวงจรหนี้สิน	7
5. การปรับระบบการผลิตและตลาดสู่วิถีอินทรีย์ของชาวนามีหนี้สิน	8
5.1 การปรับตัวในการผลิตสู่ระบบอินทรีย์	8
1) การปรับตัวแบบหักดิบจากเคมีสู่อินทรีย์ กรณีศึกษาผู้ใหญ่สุนทร มณฑา	8
2) การปรับตัวการผลิตและบริหารจัดการใช้ประโยชน์ที่ดิน	9
3) การปรับระบบเกษตรกรรมไปสู่การทำนาอินทรีย์ และแรงจูงใจ	10
4) การปรับตัวไปสู่ชาวนานักคิดและปรับปรุงพันธุ์ข้าวกับตลาดเมล็ดพันธุ์	12
5.2 มิติด้านตลาดผลผลิตอินทรีย์	12
1) การพัฒนาช่องทางการตลาดผลผลิตอินทรีย์ที่หลากหลาย	12
2) การจัดปรับความสัมพันธ์ใหม่ในระบบตลาด	16
6.การปรับตัวในลักษณะของการพึ่งตนเองและเกษตรแบบวิถีชีวิตพอเพียง	18
7. บทสรุป	21
บรรณานุกรม	23

1. เกริ่นนำ

แนวคิดและแนวปฏิบัติในการส่งเสริมให้เกษตรกรหันมาทำเกษตรอินทรีย์แทนเกษตรใช้สารเคมีที่เป็นรูปแบบส่วนใหญ่ เริ่มได้รับการตอบรับและปฏิบัติมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับอดีตที่ผ่านมา ไม่เพียงเกษตรกรเท่านั้นที่หันมาใช้รูปแบบเกษตรอินทรีย์ ในปัจจุบันเริ่มมีคนรุ่นใหม่หันมาทำเกษตรอินทรีย์มากขึ้นเนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้เริ่มเห็นภัยจากการใช้สารเคมีที่ทำลายนิเวศเกษตรและปนเปื้อนในระบบอาหาร การค้นหาการเกษตรที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมจึงกลายเป็นกระแสและแนวปฏิบัติ อีกทั้งเป็นเป้าหมายใหญ่ที่จะไปให้ถึงของประเทศในการเพิ่มพื้นที่เกษตรอินทรีย์

อย่างไรก็ตาม แม้การหันมาทำเกษตรอินทรีย์ หรือเปลี่ยนวิธีการผลิตสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนจะกลายเป็นกระแสของสังคมร่วมสมัยในปัจจุบัน ดังจะพบได้ว่าเกษตรกรหลายคนสนใจปรับเปลี่ยนสู่การทำเกษตรมากขึ้น โดยเฉพาะคนรุ่นใหม่ คนชั้นกลางในเมือง หรือข้าราชการเกษียณ ได้พยายามสร้างการผลิตอาหารด้วยตนเอง มีการหาซื้อที่ดินเพื่อทำการเกษตร โดยเน้นเกษตรอินทรีย์ ความยากลำบากของการทำเกษตรของกลุ่มคนเหล่านี้ อาจจะเป็นเรื่องความรู้ด้านเทคนิค ประสบการณ์ทางด้านการเกษตรที่มีน้อย แต่เมื่อพิจารณาอีกด้านหนึ่ง จะพบว่ายังมีเกษตรกรอีกกลุ่มหนึ่งที่กลายเป็นโจทย์ที่ต้องพิจารณาของนักส่งเสริมการเกษตรเป็นอย่างมาก คือ กลุ่มเกษตรกรที่มีหนี้สิน โดยเฉพาะชาวนาที่มีหนี้สิน ซึ่งเป็นกลุ่มเกษตรกรส่วนมากของประเทศ ซึ่งมีลักษณะความหนักเบาของหนี้สินที่ต่างกัน

“หนี้สินชาวนา” เป็นหนึ่งในประเด็นปัญหาสำคัญและเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างของระบบเกษตรกรรมประเทศไทย ที่ผ่านมามีหลายภาคส่วนพยายามคิดค้นทางแก้ปัญหานี้มาโดยตลอด รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยก็ล้วนมีนโยบายและมาตรการด้านต่างๆ ออกมา เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินชาวนาและเกษตรกร แต่ก็ยังไม่มีการหรือรัฐบาลไหนดำเนินนโยบายที่ประสบผลความสำเร็จอย่างเป็นรูปธรรม โดยมีการวิพากษ์วิจารณ์ว่าที่ผ่านมานโยบาย มาตรการ โครงการของภาครัฐและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับปัญหาหนี้สินของชาวนาและเกษตรกรยังขาดความต่อเนื่อง เน้นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้ามากกว่าการวางแผนระยะยาวอย่างเป็นระบบ ผลก็คือชาวนาและเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงมีหนี้สินเพิ่มขึ้น ไม่สามารถหลุดพ้นจากวงจรหนี้ ตลอดจนการสูญเสียที่ดิน

จึงเป็นคำถามสำคัญว่า ชาวนาและเกษตรกรจะออกจากวงจรหนี้และการสูญเสียที่ดินได้อย่างไร มีแนวทางอย่างไร มีเครื่องมือที่น่าสนใจอะไรในการดำเนินการบ้าง และชาวนาที่มีหนี้สินควรวางความคิด จิตใจต่อสุขภาพทางการเงินที่ไม่พึงประสงค์ และความสูญเสียอย่างไร “คู่มือกระบวนการทำงานขับเคลื่อนเกษตรอินทรีย์กับกลุ่มชาวนาที่มีหนี้สิน” จึงเป็นหนึ่งในความพยายามในการเรียบเรียงขึ้นเพื่อให้เห็นแนวทางเลือกในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและการตลาด โดยยกประเด็นที่ควรพิจารณา และกรณีตัวอย่างที่ทำได้จริงมาแสดงเพื่อให้เห็นว่าการปรับการผลิตและการตลาดสู่เกษตรอินทรีย์มีศักยภาพในการนำไปสู่การจัดการบริหารหนี้สินเกษตรกรได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพิ่มพูนรายได้ สร้างทางเลือก หลุดจากวงจรที่สูญเสียต่อการสูญเสียที่ดิน

2. รูปแบบและแนวทางสำคัญ ในการแก้ไขปัญหาหนี้สินของชาวนาและเกษตรกร

รูปแบบและแนวทางการแก้ไขปัญหานี้สินของชาวนาและเกษตรกร ที่ดำเนินการผ่านประสบการณ์ของมูลนิธิชีวิตไท (Local Act) สภาเครือข่ายองค์กรเกษตรกรแห่งประเทศไทย (สค.ปท.) และเครือข่ายระดับพื้นที่พบว่า สามารถดำเนินการแก้ปัญหานี้สินใน 4 ระดับ นั่นคือ

1) การจัดการหนี้สินในระดับปัจเจก เช่น การปรับเปลี่ยนแนวคิดและพฤติกรรมค่าใช้จ่าย ปรับระบบการผลิตไม่ตามกระแส หารายได้เพิ่ม การพัฒนาศักยภาพเรียนรู้เรื่องหนี้สิน การประหยัด การออม เกษตรกรควรได้น้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต เพื่อให้เกษตรกรและครอบครัวสามารถที่จะดำรงอยู่ได้ภายใต้บริบททางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว บนพื้นฐานของระบบวัตถุนิยมและเทคโนโลยีทั้งด้านการสื่อสารและกระบวนการผลิตที่ทันสมัย

2) การจัดการหนี้สินในระดับครัวเรือน เกษตรกรจะต้องเรียนรู้และลงมือจัดทำบัญชีครัวเรือนเพื่อบริหารจัดการการเงิน รายรับ รายจ่าย ลดค่าใช้จ่ายครัวเรือน ค่าอาหาร ปลูกผักกินเอง รวมไปถึงการแบ่งปันปันส่วนเงินทุนที่มีและนำไปใช้ให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ ในขณะที่เดียวกันก็ต้องแบ่งเงินส่วนหนึ่ง เพื่อนำไปชำระหนี้ให้เป็นไปตามกำหนด ซึ่งจะต้องสร้างวินัยและความรับผิดชอบในการชำระหนี้ให้ตรงต่อเวลา เพื่อสร้างความน่าเชื่อถือและรักษาเครดิตของตนไว้ ซึ่งจะเป็นผลดีต่อการพิจารณาของสถาบันการเงินในการปล่อยกู้สินเชื่อกครั้งถัดไป

3) การจัดการหนี้สินในระดับกลุ่มองค์กรและชุมชน เกษตรกรต้องให้ความสำคัญกับคุณภาพผลผลิต และต้องมองความต้องการของตลาดให้เป็นเรื่องที่จะต้องใส่ใจอยู่เสมอ โดยการสร้างเครือข่ายและรวมกลุ่มเกษตรกรให้มีความเข้มแข็ง และสร้างอำนาจการต่อรองในตลาด ได้แก่ องค์กรชุมชนท้องถิ่นมีการพัฒนาศักยภาพ มีแผนส่งเสริมอาชีพ การจัดการลดค่าใช้จ่ายเรื่องเกี่ยวกับปัจจัยการผลิตที่นำเข้าจากตลาด มีการรวมกลุ่มกันซื้อขายผลผลิต รวมกลุ่มผลิตปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพจากวัสดุในชุมชน จัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ สร้างกระบวนการเรียนรู้ผ่านพระบวรนิเวศและทรัพยากร

4) การจัดการหนี้สินในระดับนโยบาย ในเบื้องต้น รัฐต้องเร่งให้ความช่วยเหลือเยียวยาเกษตรกรที่ได้รับความเดือดร้อนด้านหนี้สินผ่านการให้เงินทุนสนับสนุนในระยะแรก เพื่อให้มีเงินทุนในการอยู่รอดในระยะปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตสู่เกษตรอินทรีย์ ในขณะที่สถาบันที่เป็นแหล่งเงินทุนภายใต้การกำกับของรัฐ ควรเร่งให้ความช่วยเหลือเรื่องการลดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ ขยายวงเงินกู้และเพิ่มช่องทางให้เกษตรกรสามารถเข้าถึงแหล่งเงินกู้ได้อย่างสะดวกทั่วถึงและเท่าเทียมกัน พร้อมทั้งสนับสนุนเทคโนโลยีและนวัตกรรม การวิจัยและพัฒนาผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร รวมถึงการพัฒนาฝีมือแรงงานภาคการเกษตรให้มีความรู้และสามารถใช้นวัตกรรมต่าง ๆ เหล่านั้นให้เป็นประโยชน์มากที่สุด

กล่าวโดยสรุป รูปแบบการแก้ไขปัญหาหนี้สินของชาวนาและเกษตรกร สามารถทำได้ 2 รูปแบบที่สำคัญคือ ในส่วนของภาคเกษตรกร และภาครัฐ

ภาคเกษตรกร สามารถทำได้โดย 1) การจัดทำบัญชีครัวเรือน 2) การชำระหนี้ตามกำหนด 3) การเข้าถึงแหล่งเงินทุนและกู้เงินในระบบ หลีกเลี่ยงการกู้เงินนอกระบบ 4) การปลูกพืชไร่สวนผสม 5) มุ่งเน้นคุณภาพผลผลิตและความต้องการของตลาด 6) สร้างเครือข่ายและรวมกลุ่มเกษตรกรให้มีความเข้มแข็ง และ 7) น้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต

ในส่วนภาครัฐ ควรดำเนินการโดย 1) ประกันราคาผลผลิตและหาตลาดเพื่อรองรับและช่วยเหลือเยียวยาเกษตรกรที่ได้รับความเดือดร้อนจากภัยธรรมชาติ 2) ให้ความรู้การปลูกพืชที่เหมาะสมกับสภาพอากาศ 3) ลดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ ขยายวงเงินกู้และเพิ่มช่องทางการเข้าถึง 4) สนับสนุนเทคโนโลยีการวิจัยและพัฒนาผลิตภัณฑ์และการพัฒนาฝีมือแรงงานภาคการเกษตร 5) การลดต้นทุนการผลิต โดยการสนับสนุนปัจจัยพื้นฐาน เช่น ปุ๋ยคอก เมล็ดพันธุ์ และปัจจัยอื่นๆ ในการผลิตและการต่อยอดไปสู่การแปรรูปผลิตภัณฑ์ที่มีความหลากหลาย ออกสู่ตลาด 6) ส่งเสริมการสร้างวินัยทางการเงินและให้ความรู้ด้านการจัดทำบัญชีครัวเรือน 7) ให้คำปรึกษาโครงการและปัญหาต่างๆ และการบริหารจัดการความเสี่ยงแก่เกษตรกร และ 8) ให้ความรู้ในการจัดการระบบการเงินและการบริหารจัดการหนี้อย่างเป็นระบบ

ที่มา: กวิน มุลิกาและคณะ, 2562

3. สถานการณ์หนี้สินชาวนา

ปัญหาหนี้สินที่เพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ นี้ ถึงแม้จะเป็นปัญหาระดับครัวเรือน แต่ในที่สุดก็จะส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชาชน รวมทั้งภาวะเศรษฐกิจและสังคมในภาพรวม กล่าวคือ หากครัวเรือนสะสมหนี้เพิ่มขึ้นอยู่ในระดับที่สูง จะส่งผลกระทบต่อความสามารถในการใช้จ่ายของครัวเรือน เกิดปัญหาขาดสภาพคล่องทางการเงิน ผลที่ตามมาคือ ความเครียด ปัญหาครอบครัว การสูญเสียที่ดิน ฯลฯ แนวทางในการแก้ไขปัญหาหนี้สินของครัวเรือนให้ตรงจุดนั้น ควรมีการให้ความสำคัญกับกลุ่มเปราะบางต่อปัจจัยเสี่ยงต่างๆ เช่น กลุ่มครัวเรือนยากจนเกษตรกร โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรทำนา และหาทางออกที่นำไปสู่การพึ่งตนเองได้ของเกษตรกร เป็นต้น

สถานการณ์หนี้สินของชาวนาไทยร้อยละ 23 ของชาวนาไทยมีรายได้เฉลี่ยอยู่ต่ำกว่าเส้นความยากจนภาระหนี้สินและรายได้ที่ไม่สอดคล้อง สร้างความเปราะบางให้เกษตรกรมากเมื่อต้องเผชิญหน้ากับวิกฤต ตามที่ โสมรัตน์ จันทรัตน์ (2563) อ้างอิงข้อมูลจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.) ปี 2561 พบว่า ร้อยละ 50 ชาวนาไทย หรือราว 4.5 ล้านครอบครัวมีหนี้สิน (คิดเฉพาะการกู้ยืมจาก ธ.ก.ส.) มากกว่า 200,000 บาท ขณะที่อีกร้อยละ 20 ของตัวเลขชาวนาทั้งหมด มีหนี้สินในมูลค่าสูงกว่า 400,000 บาท โดยเป็นการกู้เพื่อเพิ่มเงินทุนหมุนเวียนเป็นหลัก และมีการลงทุนในธุรกิจรองลงมา และพบว่าครัวเรือนชาวนาไทยมีหนี้สินเฉลี่ย 3.4 ก้อน โดยเป็นหนี้คงค้างเฉลี่ย 416,143 บาทต่อครัวเรือน ทั้งนี้สัดส่วนภาระหนี้ของชาวนาราวร้อยละ 50 อยู่ที่จำนวนมากกว่า 300,000 บาทขึ้นไป และอีกร้อยละ 30 มีภาระหนี้สินเกิน 600,000 บาท ซึ่งมีแหล่งเงินทุนหลักจาก ธ.ก.ส.ราวร้อยละ 60 และสหกรณ์และกองทุนหมู่บ้านอีกร้อยละ 16 อย่างไรก็ตาม ความน่ากังวลอยู่ที่ตัวเลขหนี้นอกระบบที่กระจายตัวอยู่ถึงร้อยละ 35 ของครัวเรือนชาวนาทั้งหมด

อย่างไรก็ตาม สินเชื่อได้เป็นทั้งที่พึ่งและปัญหาตามมาของเกษตรกร เพราะบริการด้านสินเชื่อนั้นจากการสำรวจพบว่า สินเชื่อการเกษตรเป็นสินเชื่อที่มีผู้ต้องการใช้บริการมากที่สุด รองลงมา คือ สินเชื่อส่วนบุคคล และสินเชื่อธุรกิจอื่น ตามลำดับ (สำนักนโยบายระบบการเงินและสถาบันการเงิน, 2554) ในช่วง 50 ปีที่ผ่านมาตลาดสินเชื่อชนบทมีความเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนจากเดิมตลาดสินเชื่อชนบทครอบงำด้วยสินเชื่อในระบบที่นายทุนเงินกู้คิดดอกเบี้ยเงินกู้ในอัตราที่สูงมาก แต่พัฒนาการของตลาดสินเชื่อในช่วงที่ผ่านมาทำให้ครัวเรือนเกษตรกรไทยสามารถเข้าถึงแหล่งสินเชื่อในระบบที่คิดดอกเบี้ยต่ำได้ง่ายขึ้น ทั้งนี้สามารถแบ่งพัฒนาการของตลาดสินเชื่อชนบทออกเป็น 4 ยุค ได้แก่

(1) ยุคพึ่งตลาดสินเชื่อระบบที่มีนายทุนเงินกู้ผูกขาดในช่วงปี 2500–2534 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นายทุนเงินกู้ในระบบมีบทบาทสำคัญในฐานะแหล่งเงินทุนระยะสั้นของคนในชนบท แต่มีการคิดดอกเบี้ยเงินกู้ในอัตราที่สูง

(2) ยุคกำเนิด ธ.ก.ส. 2534-2543 ได้สร้างนวัตกรรมที่เรียกว่า “การค้าประกันกลุ่ม” ซึ่งช่วยลดปัญหาการไม่ชำระคืนหนี้ โดยให้สมาชิกกลุ่มที่ร่วมกันค้ำประกัน ทำหน้าที่สอดส่องและดูแล ในขณะที่เดียวกันก็ช่วยแก้ปัญหากลุ่มเกษตรกรไม่มีโฉนดที่ดินในการค้ำประกันเงินกู้

(3) ยุคเปิดเสรีทางการเงิน 2537-2544 เป็นยุคที่สถาบันการเงินไทยต่างๆ มีการกู้ยืมเงินจำนวนมากจากต่างประเทศที่มีอัตราดอกเบี้ยต่ำมาปล่อยกู้ในประเทศ ผลพวงของการไหลเข้าของเงินทุนต่างชาติจำนวนมากจากต่างประเทศสู่ตลาดการเงินในระบบของไทย ทำให้สัดส่วนสินเชื่อในระบบสูงขึ้นอย่างมากและทำให้อัตราดอกเบี้ยสินเชื่อในระบบลดลง

(4) ยุคพักชำระหนี้กับการปรับโครงสร้างหนี้ 2545-ปัจจุบัน จากการที่มีการกู้ยืมเงินจำนวนมากจากต่างประเทศในช่วงก่อนปี 2540 และเกิดวิกฤตทางการเงินในปี 2540 จนทำให้เศรษฐกิจประสบกับภาวะตกต่ำทำให้ภาคเศรษฐกิจต่างๆ รวมถึงเกษตรกรประสบปัญหาการชำระหนี้ (นิพนธ์ พัวพงศกร และคณะ, 2558)

เมื่อได้พิจารณาถึงกิจกรรมการผลิตของชาวนา ในการลงทุนปลูกข้าวแต่ละครั้งนั้นใช้ต้นทุนและขายได้กำไรแค่ไหน จากรายงานวิจัยเรื่องภาวะหนี้สินกับการสูญเสียที่ดินของเกษตรกร กรณีศึกษากลุ่มองค์กรเกษตรกรบ้านคลองใหญ่ อำเภอหันคา จังหวัดชัยนาท รวบรวมข้อมูลปัญหาหนี้สินที่เชื่อมโยงกับการสูญเสียที่ดินของเกษตรกร พบว่า ปริมาณผลผลิตที่ได้เฉลี่ยที่ไร่ละ 725 กิโลกรัม ข้าวที่ผลิตทั้งหมดจะแบ่งเป็น 2 ส่วน บริโภคเองและนำไปขาย ราคาข้าวที่ขายได้ในช่วงที่มีโครงการรับจำนำข้าว เฉลี่ยที่ 12,370 บาทต่อตัน ข้าวที่ขายในช่วงไม่มีโครงการรับจำนำ อยู่ที่ประมาณ 6,000-7,000 บาทต่อตัน ชาวนามีรายได้เฉลี่ยต่อครอบครัว 210,139 บาทต่อปี หรือประมาณ 17,511 บาทต่อเดือน มีแหล่งที่มีรายได้ 4 แหล่ง ได้แก่ 1) ภาคการเกษตร 2) การรับจ้าง 3) ลูกหลานส่งให้ และ 4) เงินช่วยเหลือสงเคราะห์ของรัฐ รายได้ภาคเกษตรมีสัดส่วนร้อยละ 77 ของรายได้ทั้งหมด ค่าใช้จ่ายในครอบครัวเฉลี่ย 123,309 บาทต่อปี เมื่อนำค่าใช้จ่ายในส่วน of ต้นทุนการผลิตเฉลี่ย 110,396 บาทต่อปี มารวมด้วย ทำให้ครอบครัวชาวนามีค่าใช้จ่ายเฉลี่ย 233,706 บาทต่อปี เมื่อนำตัวเลขรายได้เฉลี่ย 210,139 บาทต่อปี หักด้วยค่าใช้จ่าย 233,706 บาท พบว่า ชาวนามีรายได้สุทธิติดลบ 23,567 บาทต่อปี ต้นทุนทำนาที่มีสัดส่วนสูงที่สุดคือค่าเช่าที่ดิน

4. แนวทางการปรับตัวของชาวนาเพื่อออกจากวงจรหนี้สิน

แบ่งออกเป็น 3 แนวทางหลัก ได้แก่

แบบที่ 1 **การบริหารหนี้เกษตรกร** คือ การจัดการบริหารหนี้ การเงิน การจัดทำบัญชี คร่าวเรือนพื้นฐาน เพื่อช่วยให้เกษตรกรสามารถจัดการระบบ การเงิน รายรับ รายจ่ายได้อย่างเป็นระบบ จะช่วยให้ เกษตรกรสามารถวางแผนการใช้จ่าย เก็บออม และสามารถแบ่งเงินส่วนหนึ่งเพื่อการชำระหนี้ได้อย่างคล่องตัว มีความยืดหยุ่นและมีประสิทธิภาพมากขึ้น ดังมุมมองของ กิมฮัง พงษ์นารายณ์ ประธานกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร จังหวัดชัยนาท และแกนนำสภาเครือข่ายองค์กรเกษตรกรแห่งประเทศไทย จังหวัดชัยนาท เล่าให้ฟังถึงเหตุที่ทำให้ชาวนาเกิดหนี้ ว่า

“พื้นที่ตำบลบางซุด จังหวัดชัยนาท ชาวนาทำนา 3 รอบ แต่พื้นที่จะรวบกลับมีหนี้สิน เพราะการทำนามีต้นทุนเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยากำจัดศัตรูพืช เครื่องมือการเกษตร ชาวนาที่นี้บางคนเป็นหนี้สินต้องขายที่ และต้องเช่านาของตัวเองทำ และหลายคนเป็นหนี้สินหลักแสน หลักล้าน ทำให้เกษตรกรไม่สามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้ แต่กลับเป็นเจ้าของที่นา และเจ้าของเงินที่เป็นผู้กำหนด” (สัมภาษณ์ 26 ธ.ค. 2563)

นอกจากนี้ ยังมองว่าเกษตรกรที่เป็นหนี้สินจะออกจากวงจรหนี้หรือทำให้หนี้เบาลงได้จำเป็นต้องเข้าสู่กระบวนการหรือมีศักยภาพดังต่อไปนี้

- 1) ขึ้นทะเบียนเรื่องหนี้สินกับกองทุนฟื้นฟู เพื่อเข้าสู่ระบบที่ดอกเบี้ยน้อยลงและดำเนินเรื่องไม่ให้ที่ดินถูกยึด
- 2) การฟื้นฟูอาชีพเกษตรกร การสร้างทางเลือกให้มีอาชีพมากกว่าแค่ทางเดียว อาจจะมีการปลูกพืชผักและเลี้ยงสัตว์ หรือแปรรูปผลผลิตการเกษตร เป็นรายได้เสริม
- 3) ความสามารถทำการตลาด และ
- 4) องค์กรต้องมีความเข้มแข็ง

แบบที่ 2 **การปรับปรุงแบบการผลิต** เช่น การปรับตัวในระบบการผลิตและการใช้ที่ดิน การปรับระบบเกษตรกรรมไปสู่การทำนาอินทรีย์ การปรับตัวไปสู่ชาวนานักคิดและปรับปรุงพันธุ์ข้าวกับตลาดเมล็ดพันธุ์ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตและการแปรรูปผลผลิต

แบบที่ 3 **การปรับตัวในระบบตลาด** เช่น การเปลี่ยนไปสู่ระบบข้าวอินทรีย์สำหรับตลาดใหม่ การสร้างตลาดการค้าเพื่อความเป็นธรรม

ที่สำคัญ คือ **การรวมกลุ่มของชุมชน** การปรับตัวในลักษณะของการพึ่งตนเองและเกษตรแบบวิถีชีวิตพอเพียง เป็นต้น

5. การปรับระบบการผลิตและตลาด สู่วิถีอินทรีย์ของชาวนาที่มีหนี้สิน

ในส่วนของการนำเสนอนี้เป็นนำเอาข้อมูลสัมภาษณ์บทเรียนพื้นที่ ได้แก่ 1) ผู้ใหญ่สุนทร มณฑา ชาวนาบ้านคลองรี ม.4 ต.ห้วยกรด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท 2) กลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร สภาเครือข่ายองค์กรเกษตรกรแห่งประเทศไทย จังหวัดชัยนาท 3) กลุ่มร้อยใจ ต.บางซุด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท และ 4) กลุ่มปิ่นสุขออร์แกนิก ต.หน้าพระลาน อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.สระบุรี มาวิเคราะห์ สังเคราะห์ควบคู่กับการค้นคว้าจากเอกสารงานวิจัย งานวิชาการที่เกี่ยวข้อง จากนั้นนำสู่การประมวลเพื่อตอบคำถามสำคัญว่ากระบวนการที่ชาวนาที่มีหนี้สินจะปรับตัวสู่เกษตรอินทรีย์ได้นั้นจะต้องตระหนักหรือต้องทำอะไรบ้าง รวมถึงการร่วมมองประเด็นท้าทายต่อภาพเชิงโครงสร้างของชาวนาไทยต่อไป

5.1 การปรับตัวในการผลิตสู่ระบบอินทรีย์

1) การปรับตัวแบบหักดิบจากเคมีสู่อินทรีย์ กรณีศึกษาผู้ใหญ่สุนทร มณฑา

ผู้ใหญ่สุนทร มณฑา ชาวนาบ้านคลองรี ม.4 ต.ห้วยกรด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท เล่าให้ฟังย้อนไป 20 ปีที่แล้วว่า การปลูกฝังของเกษตรกรของเกษตรกรในยุคนั้นส่วนใหญ่ใช้สารเคมี

“ผมทำนาใหม่ๆ ผลผลิตต่อไร่ ค่อนข้างที่จะดี คุ่มต่อการลงทุน เพราะดินช่วงนั้นยังอุดมสมบูรณ์อยู่ แมลงศัตรูพืชยังไม่ระบาดจนเกินไป แต่พอทำไปเรื่อยๆ สารเคมีที่เคยใช้ขวดละ 100-200 บาท เอาไม่อยู่ ต้องใช้ขวดละ 500 บาท”

ในสมัยที่ยังใช้สารเคมีเมื่อขาดความรู้ก็ไปปรึกษาร้านยา ร้านยา ก็จะจ่ายชุดให้ บางชุดราคา 2,000 บาท ก็ยอมซื้อเพราะว่ามันฆ่าได้แน่นอน

ในตอนแรกการทำนาได้ผลผลิตดี ก็จะมีเงินเก็บ นานๆ เข้าเงินที่เก็บก็ค่อยๆ หายไป จนปี 2553-2554 เมื่อปี 2553 เกิดการระบาดของเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล ต้องกู้มา 150,000 บาท สองปีซ้อน ทำให้ขาดทุนไป 300,000 บาท พอถึงปี 2555 ต้องกู้มาลงทุนใหม่ แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ต้องไปใช้หนี้และเสียดอก

นอกจากเรื่องต้นทุนสูงแล้ว ยังทำให้เกิดปัญหาด้านสุขภาพ เริ่มสุขภาพไม่ดี มีอาหารเหมือนเหนียวหอบ เวลาไปฉีดยา แต่ละครั้งมีอาหารมันหิวเหมือนคลื่นไส้ ไปหาหมอ หมอบอกว่าแพ้ยาสารเคมีทางการเกษตร

ผู้ใหญ่สุนทรเป็นประธานศูนย์ข้าวชุมชนของ ต.ห้วยกรด ต้องอาสาสมัครในกลุ่ม ไปเรียนโรงเรียนชาวนาด้วย หลังจากที่ได้เรียนสารเคมีที่เราเคยอยู่ในยุ้ยๆ หักดิบไม่ใช้ 100 เปอร์เซ็นต์ ให้คนอื่นเอาใช้

“หลังจากที่เราไม่ใช้ เราก็ใช้ความรู้เรื่องสมุนไพรที่ไปเรียนมา ไม่ว่าสารสกัดเมล็ดสะเดา สารสกัดขมิ้น เปลือกมังคุด ผงชะโล่ ปรากฏทำให้ต้นทุนลดลงอย่างมาก จากเมื่อก่อน ต้นทุนอยู่ที่

4,000–5,000 บาท พอมาใช้สมุนไพร และสารชีวภัณฑ์ ต้นทุนจะตกที่ 2,000 กว่าบาท หากรวมค่าเช่า
ด้วยจะตกอยู่ 3,000 บาท ต่อไร่”

ข้อดีของการทำเกษตรอินทรีย์อย่างแรก คือ ลดต้นทุน และสุขภาพดีขึ้น การหายใจดีขึ้น ไม่เหนื่อยหอบ
การทำงานดีขึ้น แข็งแรงขึ้น อีกทั้งทำให้สิ่งแวดล้อมดีขึ้นด้วย การทำเกษตรแบบอินทรีย์ ทำให้ผลผลิตของค่อน
ข้างดี เมล็ดข้าวค่อนข้างมีคุณภาพ เพราะเราใช้ธาตุอาหารรองและธาตุอาหารเสริม ทำให้ต้นข้าวแข็งแรง สมบูรณ์
ได้คุณภาพ สามารถเพิ่มมูลค่าของข้าว ในเมื่อต้นทุนต่ำ รายได้เพิ่มขึ้น จึงทำให้หนี้สินลดลง จนถึงปลดปล่อยหนี้
สินได้

จากเดิมที่เป็นหนี้ในช่วงปี 2553-2554 ประมาณ 500,000 บาท แต่หลังจากปี 2557-2558 หนี้ค่อยๆ
ลดลง ปัจจุบันเหลือหนี้ประมาณ 100,000 บาท การจะลดหนี้ได้ อย่างน้อย อย่าให้หนี้เพิ่ม แต่ให้ลดทุกปี

นอกจากนั้นผู้ใหญ่สุนทร ได้พยายามส่งเสริมให้เกษตรกรในพื้นที่สร้างการพึ่งตนเองด้านอาหาร โดย
แลกเปลี่ยน ตั้งคำถามกับเกษตรกรที่มาเรียนรู้ที่โรงเรียนชาวนาบ้านคลองรี เคยตั้งคำถามกับเกษตรกรที่มาเรียน
กับตนเองว่าสามารถปลูกผักกินเองได้ไหม อยากกินพริกปลูกพริก อยากกินมะเขือปลูกมะเขือ แบ่งพื้นที่บนคันนา
ปลูกผักเอาไว้กิน คันนาของเราก็เพิ่มมูลค่า แทนที่จะให้หญ้าขึ้นอย่างเดียว มีผักไว้กินที่บ้าน ทำแบบนี้เป็นการ
ลดรายจ่าย ไม่เพียงใช้ความรู้เรื่องโรงเรียนชาวนาแต่ใช้หลักเศรษฐกิจพอเพียงเข้าไปด้วย สอนให้ตนเองพึ่งตนเอง
อย่างน้อยเอาข้าวไว้กิน มีผักไว้กิน

กรณีของผู้ใหญ่สุนทร มณฑา ได้แสดงให้เห็นว่าการใช้แนวทางเกษตรอินทรีย์ สามารถนำไปสู่การแก้ไข
ปัญหาหนี้สินได้ โดยจากปี 2553 – 2554 เป็นปี ทำนาขาดทุน ตอนนั้นเป็นหนี้ 500,000 บาท หลังปี 2557-2558
หนี้ค่อยๆ ลดลง ปัจจุบันเหลือหนี้ประมาณ 100,000 บาท

2) การปรับตัวการผลิตและบริหารจัดการใช้ประโยชน์ที่ดิน

การปรับตัวในเรื่องของการผลิตและการใช้ที่ดิน อาจพบได้หลายรูปแบบ กล่าวคือ

รูปแบบของการลดต้นทุนการผลิต ด้วยการลดการใช้สารเคมีทางการเกษตร โดยใช้เทคนิคเกษตรเพื่อลดต้นทุน และสร้างประสิทธิภาพในการทำงานให้กับเกษตรกร รวมทั้งทำให้มีผลผลิตข้าวเพียงพอต่อความต้องการบริโภค การลดการใช้สารเคมีในนาข้าว การปรับปรุงดินหลากหลายวิธี นับตั้งแต่การวิเคราะห์ดินและให้ปุ๋ยตามธาตุอาหารที่ดินต้องการ การทำปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก น้ำหมักชีวภาพ ปุ๋ยพืชสด การปลูกพืชหมุนเวียน การใช้ธรรมชาติดูแลให้เกิดความสมดุล และสร้างการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการพัฒนาระบบเกษตรยั่งยืนด้วยการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตข้าวโดยใช้ปุ๋ยพืชสด รวมไปถึงการพัฒนาคุณภาพข้าวด้วยการลดการใช้สารเคมีทางการเกษตร

การปรับปรุงแบบการใช้ที่ดิน เพื่อปรับการผลิตให้หลากหลายมากขึ้น โดยการจัดสรรที่ดินใหม่ให้สามารถปลูกข้าวและพืชที่มีตลาดรองรับส่วนหนึ่ง เช่น กล้วยนาในจังหวัดนครปฐม ทำนาบัว การทำนาผักบุ้ง ซึ่งทั้งนาบัวและผักบุ้งไม่จำเป็นต้องปรับพื้นที่ใหม่เพราะสามารถใช้ที่นาปลูกได้เลย บางส่วนได้ปรับพื้นที่นาแล้วยกเป็นร่องสวนเพื่อปลูกพืชผักสวนครัว เช่น ผักชีฝรั่ง ดอกขจร ผักหวานบ้าน ฯลฯ สำหรับชาวนาในภาคอีสาน การปลูกพืชหลังนาเป็นอีกกระบวนการหนึ่งที่ชาวนามีการปรับตัว รวมทั้งการปรับพื้นที่ไปปลูกข้าวเหนียวมากขึ้นจากที่เคยปลูกข้าวหอมมะลิ เนื่องจากข้าวเหนียวมีราคาดีและยังสามารถเก็บไว้กินได้อีกด้วย (สุภา ไยเมือง และคณะ, 2561)

3) การปรับระบบเกษตรกรรมไปสู่การทำนาอินทรีย์ และแรงจูงใจ

บทเรียนของกลุ่มร้อยละ ต.บางซุด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท ซึ่งสมาชิกเป็นชาวนาที่มีหนี้สิน ได้ทำการรวมกลุ่มเพื่อปรับเปลี่ยนระบบเกษตรจากเคมีเป็นอินทรีย์ ก่อตั้งราวปี 2556 กลุ่มมีสมาชิก 13 คน โดยศรีไพร แก้วเอี่ยม ประธานกลุ่ม เล่าถึงแรงจูงใจในการหันมาทำเกษตรอินทรีย์ว่า เริ่มจากปัญหาเรื่องสุขภาพของคนในครอบครัวและของตนเองมาเป็นอันดับแรก สำหรับเรื่องนี้กลุ่มตั้งใจจะใช้แนวทางเกษตรอินทรีย์เพื่อทดลองทำเป็นทางเลือก โดยกระจายกันทดลองทำนาอินทรีย์ในแต่คน แบ่งพื้นที่นาของตนเองทั้งหมดมาทำ

“ตอนที่เริ่มคิดจะทำนาอินทรีย์ช่วงแรกไปบอกครอบครัว ไม่มีใครเห็นด้วยเพราะคิดว่าผลผลิตผลตอบแทนไม่ดี อีกทั้งมีหนี้สินเดิมอยู่มาก แต่จากการที่ได้ไปศึกษาดูงานกับกลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจรและกลุ่มร้อยละ มีความเชื่อมั่นว่าเกษตรอินทรีย์น่าจะเป็นทางเลือกได้ แต่ต้องทดลองทำดูก่อน จึงขอแบ่งทำนาอินทรีย์ 3 ไร่ จากพื้นที่ 23 ไร่” ช่วงแรกในการผลิตข้าวอินทรีย์ของศรีไพร ได้ผลผลิตไม่ดีเลย *“ตอนแรก 3 ไร่ ไม่ได้ข้าวเลย ได้ข้าวแค่ 120 ถัง ไร่ละ 40 ถัง ปกติได้ประมาณไร่ละ 1 เกวียน (100 ถัง เท่ากับ 1 เกวียน) อาจเป็นเพราะเป็นการหักดิบเนื่องจากดินเป็นดินที่เคยใช้สารเคมีมานาน”* (สัมภาษณ์ 3 ตุลาคม 2563)

อย่างไรก็ตาม ศรีไพรและกลุ่มไม่ได้ย่อท้อ ได้ทำต่อเนื่องมาจนดินได้รับการบำรุงดีขึ้น และขยายพื้นที่ทดลองปลูกมากขึ้น โดย ปี 2559 เริ่มเปลี่ยนมาเป็น 7 ไร่ และมาทำแปลงสาธิตอีก 7 ไร่ (เช่าที่ใกล้ศูนย์วิจัย ต.บางซุด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท ที่ตั้งกลุ่มร้อยละ) รวมเป็นพื้นที่ 14 ไร่ และพื้นที่ 3 ไร่เดิมค่อยปรับเปลี่ยนการผลิตจนได้ข้าว 70 ถัง ใช้เวลาจากปี 2556 – 2562 เป็นเวลา 7 ปี

ปัจจุบันศรีไพรและกลุ่มเชื่อมั่นว่าเกษตรกรอินทรีย์สามารถสร้างเพิ่มมูลค่าได้ และปี 2563 ได้ขยับมาทำเมล็ดพันธุ์ 5 ไร่ เป็นพันธุ์ข้าว กข. 43 ขายให้สมาชิกในกลุ่มและคนข้างนอก อีกทั้งกลุ่มยังได้ทำการแปรรูปผลผลิตอินทรีย์อื่นๆ เช่น กลัวย่นมาทำแป้งกลัวย ซึ่งป็นสินค้าขายดีในปัจจุบัน

สำหรับการสร้างแรงจูงใจให้คนในพื้นที่หรือชาวนาที่มีหนี้สินนั้นหันมาทำเกษตร อาจจะต้องเริ่มจากการพูดถึงสุขภาพที่ปลอดภัยจากสารเคมี เพราะคนในพื้นที่เป็นโรคไม่ติดต่อเรื้อรังมาก เช่น เบาหวาน ความดัน มะเร็ง เป็นต้น ศรีไพรเล่าถึงกระบวนการชักจูง ให้เพื่อสมาชิกหันมาทำเกษตรอินทรีย์

“ตอนแรกกลุ่มมีเพียง 5 คนเท่านั้น ต่อมาขยายเป็น 13 คน และตอนนี้มีแนวร่วมอีกหลายคน ที่สนใจ หลายคนเป็นหนี้สินร้อนๆ มา แต่เราจะพูดให้มีความสำคัญกับเรื่องสุขภาพเป็นลำดับต้นๆ ก่อน จากนั้นจึงพูดถึงเรื่องรายได้ พูดถึงการลดต้นทุน ใช้การสืขายเอง ในราคาที่สูงกว่าข้าวธรรมดา ทำให้เห็นว่าขายได้ราคา เพื่อให้กลุ่มเข้ามาร่วม แต่จะทำแบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่ได้ให้ความหวังว่าหนี้จะหลุดในคราวเดียว และการมีแปลงสาธิต ก็เพื่อทำให้หลายคนได้เห็นเป็นรูปธรรมว่า เกษตรอินทรีย์ทำได้” (สัมภาษณ์ 3 ตุลาคม 2563)

แนวทางของกลุ่มร่อยใจในการจูงใจให้เกษตรกรหันมาทำเกษตรอินทรีย์ สอดคล้องกับงานศึกษาของ อรรถวรรณ ศรีโสพนันท์. (2555) พบว่า สาเหตุสู่การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตข้าวเคมีเป็นข้าวอินทรีย์ ประกอบด้วย ปัจจัยด้านสุขภาพ ปัจจัยด้านต้นทุนการผลิต ปัจจัยด้านผลตอบแทน ปัจจัยด้านสิ่งแวดล้อม และความมั่นคงในการประกอบอาชีพ ผลจากกระบวนการเกษตรอินทรีย์พบว่าได้ผลตอบแทนด้านเศรษฐกิจสูงกว่าการทำนาในระบบเกษตรเคมี และในด้านสังคมเกิดระบบการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชนและชุมชนอื่น พบว่าการผลิตข้าวแบบอินทรีย์ได้สร้างประโยชน์สุขในด้านการผลิตข้าวมีคุณภาพ และลดการใช้ทรัพยากรในการผลิต คุณค่าการผลิตเกิดความหลากหลายของสิ่งมีชีวิตในระบบนิเวศเกษตร

ในปัจจุบัน การขยายตัวของการทำเกษตรอินทรีย์หรือเกษตรยั่งยืนนั้น มีรูปแบบการขยายที่หลากหลาย โดยเฉพาะการขยายในกลุ่มชาวนาด้วยกันเอง การขยายองค์ความรู้การทำนาอินทรีย์ด้วยการทำหลักสูตรและการจัดตั้งสถาบันการเรียนรู้ที่หลากหลาย ในรูปแบบโรงเรียนชาวนา ศูนย์ปราชญ์ชาวบ้าน และสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน หรือการขยายผ่านสื่อทั้งออนไลน์ และ ออฟไลน์

4) การปรับตัวไปสู่ชาวนานักคัดและปรับปรุงพันธุ์ข้าวกับตลาดเมล็ดพันธุ์

เมล็ดพันธุ์ข้าวถือว่าเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการเพาะปลูกข้าว เนื่องจากปัจจัยการเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศ ปัจจัยด้านราคาเมล็ดพันธุ์ที่มีราคาแพงมากขึ้น และปัจจัยจากนโยบายด้านทรัพย์สินทางปัญญา ทำให้ชาวนาตระหนักมากขึ้นในการมีเมล็ดพันธุ์ข้าวอยู่ในมือของครัวเรือนและชุมชน ความรู้เรื่องการคัดพันธุ์แบบครัวเรือนชาวนานั้น ได้สะสมสืบทอดทักษะมาเป็นเวลานาน ซึ่งมีคุณภาพพอๆ กับการเก็บ คัดพันธุ์ ของทางการได้ไม่แพ้กัน ซึ่งปัจจุบันชาวนาหลายชุมชนกำลังได้พัฒนาตนเองเป็นนักวิจัยและนักพัฒนาพันธุ์ จากอดีตที่เป็นไปได้ยากที่ชาวนาจะเป็นนักปรับปรุงพันธุ์แต่ปัจจุบันการทำให้เห็นในศักยภาพนี้ กำลังถูกยอมรับมากขึ้นเพราะชาวนานักพัฒนาพันธุ์ตอบโจทย์พันธุ์ข้าวได้ตามความต้องการของชุมชนและสภาพพื้นที่ได้ตรงกว่า อาทิ พันธุ์ข้าว หวัน 1 หวัน 2 ซึ่งเกิดจากชาวนาชื่อหวันพัฒนาพันธุ์ขึ้นมา ดังนั้นแล้วการเปลี่ยนจากชาวนาธรรมดาสู่การเป็นชาวนานักวิจัยและปรับปรุงพันธุ์ เป็นเรื่องที่ไม่ไกลเกินความสามารถของชาวนาเพราะมีบทเรียนจากชาวนาอื่นๆ ที่สามารถทำได้มากมาย

5.2 มิติด้านตลาดผลผลิตอินทรีย์

1) การพัฒนาช่องทางการตลาดผลผลิตอินทรีย์ที่หลากหลาย

บทเรียนของกลุ่มปันสุขออร์แกนิก ต.หน้าพระลาน อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.สระบุรี ซึ่งเป็นเครือข่ายทำงานร่วมกับเกษตรกรที่เป็นหนี้สิน ถึงแม้ไม่ได้ทำการผลิตข้าวเป็นหลักแต่การจัดการตลาดมีความน่าสนใจ กล่าวคือ มีการเชื่อมโยงเครือข่ายเพื่อทำการตลาด และทำการตลาดหลายช่องทาง อีกทั้งยังใช้เครื่องมือการสื่อสารที่สามารถนำไปสู่การวางแผนการผลิต ดังนี้

สุมาลี พะสิม ประธานกลุ่มปันสุขออร์แกนิก ได้พูดถึงกลุ่มที่ช่วยกันตั้งว่า

“ที่ผ่านมากลุ่มไม่ได้ของบที่ไหนมากมาย ส่วนใหญ่เป็นการของบเพื่อจัดทำโครงสร้างโรงเรือนและเงินส่วนหนึ่งใช้ในการพัฒนาสมาชิกในกลุ่ม” และพูดต่อว่า “สมาชิกที่มาช่วยกันในกลุ่ม

มีทั้งคนที่มีหนี้สิน คนที่เคยใช้สารเคมี คนที่อยากผลิตอาหารอินทรีย์ อย่างไรก็ตามเนื่องจากกลุ่มเพิ่งก่อตั้งได้ไม่นานประมาณปี 2561 ส่วนหนึ่งจึงต้องมีการเชื่อมโยงเครือข่ายและพัฒนาศักยภาพสมาชิกในกลุ่ม” (สัมภาษณ์ 3 ตุลาคม 2563)

กลุ่มปันสุขออร์แกนิก ได้ดำเนินการสร้างเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มตั้งแต่

- 1) พัฒนาเครือข่ายเพื่อการเรียนรู้ โดยเข้าร่วมโครงการคนกล้าคืนถิ่น โครงการ young smart farmer เชื่อมโยงเครือข่ายเพื่อนพ้องที่เป็นผู้ผลิตในจังหวัดทั้งที่เป็นกลุ่มขนาดใหญ่และเล็ก อาทิ กลุ่มเกษตรกรรวมทางเลือก ต.คูยายหมื่น อ.สนามชัยเขต จ.ฉะเชิงเทรา
- 2) เชื่อมโยงเกษตรกรผู้ผลิต ตัวอย่างเช่น การเป็นคู่ผลิตในระดับจังหวัด ได้แก่ การเชื่อมโยงกับเกษตรกร อ.พระพุทธรบาท จ.สระบุรี โดยสมาลีและกลุ่มได้ช่วยทำหน้าที่ส่งเสริมเกษตรกรทำเกษตรอินทรีย์ ซึ่งเดิมเคยทำแบบใช้สารเคมี และมีหนี้สิน นอกจากทำงานส่งเสริมยังช่วยเป็นผู้รับซื้อเพื่อกระจายสินค้าด้วย
- 3) เชื่อมโยงเครือข่ายผู้บริโภค ได้แก่ กลุ่มผู้บริโภคในกรุงเทพฯ มีทั้งองค์กรที่เคยทำงาน และองค์กรพัฒนาเอกชนอื่นที่รู้จัก ตลอดจนเชื่อมโยงเครือข่ายข้าราชการ หน่วยงานราชการ เช่น อบต. เกษตรจังหวัด
- 4) เชื่อมโยงเครือข่ายตลาด ได้แก่ เชื่อมโยงกับสหกรณ์บริการสินค้า ตลาดต่างๆ ในจังหวัดสระบุรี เครือข่าย city farm มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน(ประเทศไทย) เป็นต้น
- 5) แสวงหาการสนับสนุนจากภาควิชาการ ได้แก่ มูลนิธิชีวิตไท ซึ่งช่วยสนับสนุนงานวิชาการและเสริมศักยภาพกลุ่ม และ
- 6) เชื่อมโยงเครือข่ายที่เป็นลักษณะของชุมชนออนไลน์ผ่าน webpage กาหลง บ้านสวนลมโชย และกลุ่มไลน์ต่างๆ

รูปแบบตลาดของกลุ่มป็นสุข

- 1) ตลาดสดและตลาดนัด
- 2) ตลาดในหมู่บ้าน คนรู้จักและมารับซื้อที่ฟาร์มเอง
- 3) ตลาดฝากขาย ตามร้านของหน่วยงานต่าง ๆ
- 4) ตลาดตามงานเทศกาลและกิจกรรมสร้างสรรค์
- 5) ตลาดผ่านสถาบัน เช่น โรงพยาบาล
- 6) ตลาดออนไลน์
- 7) ตลาด pre-order

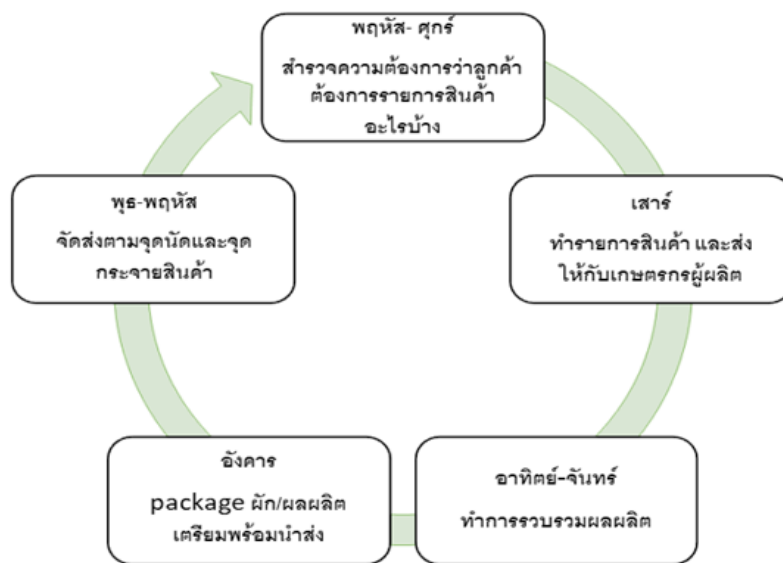

การตลาดของกลุ่มป็นสุข

- 1) สำรวจตลาดก่อน ตัวอย่างกรณีของการจำหน่ายเห็ด ได้มีการสำรวจความต้องการของแม่ค้าที่ตลาดก่อนว่าต้องการเห็ดใหม่ และปริมาณเท่าไร
- 2) วิเคราะห์กลุ่มเป้าหมาย เช่น กลุ่มข้าราชการ กลุ่มคนเมือง กลุ่มคนรุ่นใหม่ กลุ่มผู้สูงอายุ ซึ่งมีความต้องการในผลผลิตที่ต่างกัน อีกทั้งทำให้รู้ถึงกำลังซื้อในแต่ละช่วงวัยตามมาด้วย
- 3) ทำ webpage ทาง Facebook ชื่อ กาหลง บ้านสวนลมโซ่ เป็นช่องทางที่ทำให้ผู้บริโภคมาถึงผู้ผลิตได้มาเจอกัน และสามารถติดตาม หรือสั่งสินค้าผ่านทางช่องทางนี้ได้เลยเพราะปัจจุบันระบบการโอนเงินออนไลน์ได้เข้ามามีบทบาทและอำนวยความสะดวกได้มาก

4) การทำการตลาดแบบ pre-order และกำหนดจุดกระจายสินค้า ก่อนวันนำสินค้าไปขายจริง ผู้บริโภคจะทำการสั่งซื้อสินค้า โดยระบุปริมาณก่อนล่วงหน้า และจ่ายเงินก่อน หลังจากนั้น ทางกลุ่มปันสุขจะรวบรวมคำสั่งซื้อล่วงหน้าเพื่อวางแผนในการรวบรวมผลผลิตและนำส่งยังจุดกระจายสินค้าต่อไป ซึ่งจุดกระจายสินค้า ได้แก่ city farm โดยมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน(ประเทศไทย) และจุดอื่น ๆ ตามที่ได้ตกลงกับผู้ประสานงาน การตลาดแบบ pre-order ใช้การสื่อสารผ่านไลน์ Facebook และโทรศัพท์

ภาพแสดง การจัดการการตลาดแบบ pre-order ใน 1 สัปดาห์

การจัดการตลาดแบบสั่งล่วงหน้า (pre-order) เริ่มจากวันพุธ- ศุกร์ : ตรวจสอบความต้องการว่าลูกค้าต้องการรายการสินค้าอะไรบ้าง เสาร์ : ทำรายการสินค้า และส่งให้กับเกษตรกรผู้ผลิต อาทิตย์-จันทร์ : ทำการรวบรวมผลผลิต อังคาร : จัด package ผัก/ผลผลิต เตรียมพร้อมนำส่ง และ พุธ-พฤหัสบดี : จัดส่งตามจุดนัด

และจุดกระจายสินค้า หมุนเวียนจัดการในรูปแบบนี้ทุกอาทิตย์ หากสั่งซื้อล่วงหน้าแล้วไม่มีสินค้า ทางผู้ประสานจะแจ้งอธิบายกลับไป เพราะพืชผักบางชนิดมีตามฤดูกาล

2) การจัดปรับความสัมพันธ์ใหม่ในระบบตลาด

กรณีของกลุ่มร้อยละ อ.สรคบุรี จ.ชัยนาท ได้พยายามทำการตลาดข้าว โดยไปให้พ้นจากเงื่อนไข ของกลไกตลาดและพ่อค้าคนกลาง โดยการแพ็คข้าวขายเอง อีกทั้งได้ทำกิจกรรมที่หลากหลายมากกว่าการปลูก ข้าว แต่ทำการปลูกข้าวพันธุ์ขาย 5 ไร่ การแปรรูปกล้วยอินทรีย์เป็นแป้งกล้วย และทำขนมจากแป้งกล้วยขาย นอกจากนั้นยังได้รวบรวมผลผลิตผักสวนครัวอินทรีย์ที่ได้จากเครือข่ายด้วย หรือในมุมหนึ่งได้ยกระดับกลุ่ม ชาวนาเป็นผู้ประกอบการทางธุรกิจเกษตรอินทรีย์มากขึ้น การปรับเปลี่ยนการตลาดและการผลิตของกลุ่ม ได้ทำสิ่ง ต่างๆ ต่อไปนี้

- ใช้การสีข้าวขายเองโดยใช้โรงสีของกลุ่ม และขายข้าวในราคาสูงกว่าข้าวทั่วไป ทำเป็นแพ็ค แพ็คละ 1 กก. ข้าวกล้อง 60 บาท ข้าวขาว 50 บาท
- เวลาทำงานตามหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเกษตรอินทรีย์หรือได้เป็นวิทยากรก็จะถือสินค้าอินทรีย์ของ ตนเองไปแสดงและขายด้วย
- ใช้ช่องทาง Facebook สำหรับขายออนไลน์ โดยให้ลูกหลานช่วยเรื่องลงภาพและประชาสัมพันธ์ ขาย และมีมหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร มีบริษัทแปลนทำสติ๊กเกอร์ให้
- ขายให้กับชาวบ้านในชุมชน เป็นช่องทางหลัก เริ่มแรกแจกให้ลองกินคนละหนึ่งกิโล จากการสังเกต อาชีพที่ซื้อมาก็คือชาวนาด้วยกัน (แสดงนัยยะว่าข้าวที่เขาปลูกไม่ปลอดภัย เลยต้องซื้อเพื่อกินจากคนที่ปลูกใน ระบบปลอดภัย) คนนิยมกินข้าวอ่อน นิยมกินข้าวขาวเคยไชย
- การส่งล่วงหน้า ส่วนมากเป็นคนในชุมชน จะใช้วิธีบอกล่วงหน้า
- ขายให้กับหน่วยงาน อาทิ บริษัทแปลน ซึ่งจะโทรสั่ง ครั้งละ 100 กก. มูลินนิธิชีวิตไท และหน่วยงานที่ เป็นเครือข่าย ส่วนหนึ่งมีความสัมพันธ์รู้จักกันส่วนตัว

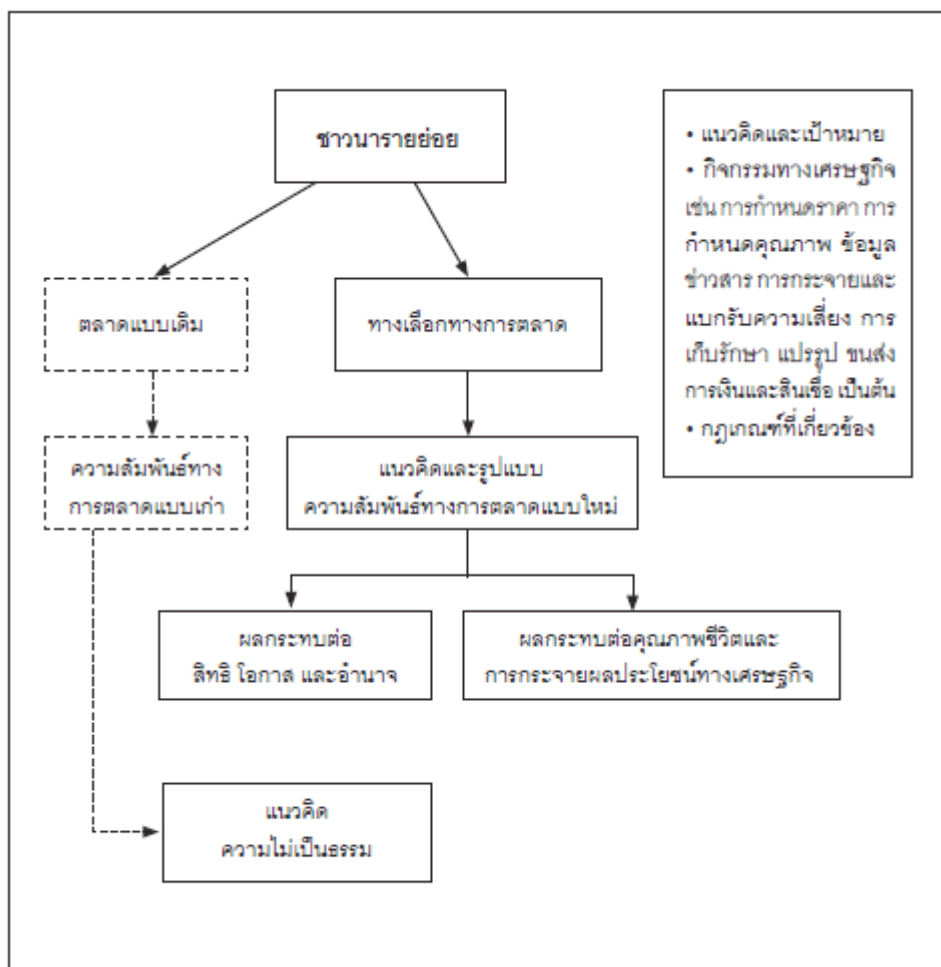
ศรีไพร เล่าให้ฟังว่า ดูเหมือนว่าการทำเกษตรอินทรีย์จะไม่หวือหวา ลงทุนหลายร้อยไร่ แต่ที่ผ่านมา ตนเองสามารถปลดปล่อยหนี้สินก้อนแรกได้ด้วยเกษตรอินทรีย์

“ปัจจุบันใช้นั้นกระบะ 70,000 บาท หมดแล้ว ซึ่งเป็นหนี้ก่อนปี 2554 หลังจากมาทำ เกษตรอินทรีย์ ขายข้าวอินทรีย์ ปลูกตะไคร้ รวบรวมผลผลิตจากกลุ่มช่วยกันขาย และทำการแปรรูป กล้วยเป็นแป้ง และขนม ยังคงเหลือหนี้สินของ ธกส. 400,000 บาท ซึ่งคาดว่าจะใช้แนวทางผลิต ตลาดเกษตรอินทรีย์เพื่อปลดหนี้ต่อไป” (สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2563)

สิ่งที่กลุ่มร้อยละได้พยายามขับเคลื่อนนั้น หากมองอย่างวิเคราะห์แล้วจะพบว่า เป็นการพยายามสร้าง ความสัมพันธ์ในระบบตลาด สำหรับการปรับตัวต่อตลาดการค้าข้าว ศลินทร์ ประชาสันต์ และคณะ (2555) ที่ทำการ ศึกษารูปแบบความสัมพันธ์ใหม่ทางการตลาดในประเด็นเรื่องโอกาส อำนาจ และสิทธิ โดยชาวนาแม้เป็นผู้ผลิต

ข้าว แต่กลับอยู่ในตำแหน่งล่างสุดของกระบวนการค้าข้าว ที่ยึดโยงกับโรงสีและผู้ส่งออกข้าว ทำให้ความสัมพันธ์มีลักษณะถูกกำหนดโดยผู้ซื้อเป็นหลัก มีความเหลื่อมล้ำทางความรู้และเทคโนโลยีสูง และกระบวนการค้าสามารถผลกระทบไปให้กับชาวนาผ่านคุณภาพข้าว รวมถึงชาวนาไม่ได้มีทางเลือกในความสัมพันธ์ลักษณะนี้

แผนภาพ แสดงการเปรียบเทียบตลาดแบบปกติและทางเลือกของตลาดการค้าเป็นธรรม

(ที่มา: ศจินทร์ ประชาสันต์ และคณะ, 2555)

ชาวนาจึงได้พยายามปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการตลาดด้วยวิธีการต่างๆ ในการพึ่งพาตนเอง สร้างอิสรภาพในการค้า เพิ่มมูลค่าข้าว แก้ไขปัญหาพฤติกรรมในการบริโภค สร้างการยอมรับ และพื้นที่ยื่นในสังคมให้กับชาวนาโดยวางรูปแบบ “ตลาดใหม่” ที่ช่วยในการแก้ไขปัญหาความไม่เป็นธรรมในการกระจายผลประโยชน์ที่เปลี่ยนความสัมพันธ์ใน 4 ด้าน

- (1) การปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับคนกลาง
- (2) กระชับความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับผู้บริโภค

6. การปรับตัวในลักษณะของการพึ่งตนเอง และเกษตรแบบวิถีชีวิตพอเพียง

การพึ่งตนเองด้านอาหารของเกษตรกร

ตัวอย่างรูปธรรมของการพึ่งตนเองได้ในระดับบุคคล จากการสำรวจความมั่นคงทางอาหารของชาวนา และเกษตรกรผู้ผลิตอินทรีย์ วิฤตโรคระบาดทำให้มีความชัดเจนขึ้นว่าคนที่อยู่บนฐานการผลิตได้รับความเดือดร้อนเรื่องอาหารน้อยมาก จากตัวเลขการเปอร์เซ็นต์การซื้ออาหารของ ศรีไพร แก้วเอี่ยม แกนน้าเกษตรกร ต.บางซุด จ.ชัยนาท พบว่า

“แม้ครอบครัวจะอาศัยอยู่กัน 6 คน รายจ่ายทั้งหมดคิดเป็นค่าอาหารครึ่งหนึ่ง สำหรับอาหารนั้นซื้อ 30 เปอร์เซ็นต์ และปลูก/เลี้ยงเอง 70 เปอร์เซ็นต์ สิ่งที่ต้องซื้อเพิ่มเติม คือ ข้าวโปรตีน หมู ปลา และ เครื่องปรุง อย่างไรก็ตามการปลูกเอง ผลิตเองได้ช่วยลดรายจ่ายและสามารถรองรับวิกฤตได้” (สัมภาษณ์ 3 ตุลาคม 2563)

เช่นเดียวกันกับ สุมาลี พะสิม (สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2563) ที่ใช้วัตถุดิบประกอบอาหารจากแปลงตนเองถึง 80 เปอร์เซ็นต์ เพราะไม่มั่นใจวัตถุดิบจากตลาดเรื่องความปลอดภัย ทำให้หากคิดเป็นมูลค่าสามารถลดรายจ่ายด้านอาหารในมากกว่าครึ่งเมื่อเทียบรายจ่ายในส่วนของการอาหาร

ในระดับท้องถิ่น งานของ สมพร อันธิเมือง และคณะ (2554) อ้างถึงใน สุภา ไยเมือง (2561) ในชวณากับการเปลี่ยนแปลง ได้ทำการศึกษารูปแบบการพึ่งตนเองด้านอาหารบนฐานวัฒนธรรมชวณา บ้านหนองหญ้าปล้อง ตำบลบ้านกู่ อำเภอยางสีสุราช จังหวัดมหาสารคาม เป็นการศึกษาการปรับตัวในระดับท้องถิ่นของชวณาที่อิงตามวัฒนธรรมชุมชนในการทำนาข้าวและการพึ่งตนเองด้านอาหาร ที่มีการเปลี่ยนแปลงจากการพึ่งตนเองแบบโบราณไปสู่การพึ่งอาหารจากภายนอกชุมชนในช่วง พ.ศ. 2525-2529 แหล่งอาหารในชุมชนลดน้อยลง แต่หลังจากการเกิดปัญหาเรื่องราคาอาหารในตลาดโลก แหล่งอาหารจากนอกชุมชนอย่างรถเร่ขายอาหาร ร้านค้า และตลาดนัดทำให้ค่าอาหารของหมู่บ้านสูงถึง 5,444,000 บาท ต่อปี หรือเฉลี่ยเป็น 66,000 บาทต่อครัวเรือนต่อปี หรือประมาณ 5,500 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน ทำให้รายได้ระดับหมู่บ้านที่มีเพียง 7,300,000 บาทต่อปี หักค่าอาหารก็จะเหลือทั้งหมู่บ้านเพียง 2,400,000 บาทต่อปีเท่านั้น ไม่เพียงพอต่อรายจ่ายอื่นๆ ส่งผลให้เกิดการยืมเงินจากแหล่งเงินกู้ต่างๆ และเป็นหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 149,786 บาท หรือทั้งหมู่บ้านเป็นหนี้ 6,770,000 บาท (ไม่รวมดอกเบี้ยที่ต้องจ่ายรายปี) ทำให้ชาวบ้านต้องหันมาพึ่งตนเองในด้านการผลิต การหา การแลกเปลี่ยน และการซื้ออาหารจากภายในชุมชนด้วยตนเอง ทั้งข้าวและพืชผักต่างๆ ผ่านวัฒนธรรมในเรื่องของความสัมพันธ์ในชุมชน และพิธีกรรมตามประเพณีต่างๆ ที่ทำให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างชาวบ้านและวัดในการทำทางออกช่วงมีปัญหาทางเศรษฐกิจ

การพึ่งตนเองได้ด้านการผลิตของกลุ่มชวณา

ที่ผ่านมา นักการศึกษา ได้ศึกษาเรื่องการพึ่งตนเองได้ด้านการผลิตของกลุ่มชวณาไว้ ดังเช่น พอพันธ์ สุทธิวัฒนะ และเดชา วงแก้ว (2553) ที่ทำการวิจัยเกี่ยวกับการสร้างเครื่องสีข้าวชุมชนโดยส่งเสริมการบริหารจัดการข้าว อันเนื่องมาจากพระราชดำริทฤษฎีใหม่กับเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อการพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืนของกลุ่มชวณาในพื้นที่จังหวัดตราด เป็นการปรับตัวตามแนวทางพระราชดำรัสในการสร้างภูมิคุ้มกันในช่วงการเปลี่ยนแปลงหลังปัญหาทางเศรษฐกิจ งานของ สารวิตร มีชัย และคณะ (2553) เรื่องการพัฒนากระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งพาตนเองที่ยั่งยืนของจังหวัดน่าน ผ่านการจัดการองค์ความรู้ (knowledge management) และสร้างระบบฐานข้อมูลในระดับพื้นที่สำหรับการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้ก้าวหน้าทางวิชาการแบบให้ชวณามีส่วนร่วมในลักษณะของการพึ่งตนเอง และเพิ่มประสิทธิภาพกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวจนเกิดการยอมรับของชวณา และงานของ ไวกจัน กันจู และคณะ (2555) ที่วิจัยในประเด็นของกระบวนการผลิตข้าวหอมมะลิปลอดภัยแบบครบวงจรเพื่อการพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืนของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวจังหวัดพะเยา

7. บทสรุป

กล่าวโดยสรุป ชาวนาและเกษตรกรที่มีหนี้สินต้องจัดปรับกระบวนการทัศน์และวิธีการผลิตหลายอย่าง โดยต้องพยายามทำกิจกรรมในหลายด้าน หรือการสร้างเศรษฐกิจหลายขาขึ้นมาเพื่อให้มีแหล่งรายได้ที่หลากหลายมากขึ้น เพราะกลไกราคาข้าวมีความผันผวนขึ้นลงตามเหตุปัจจัยเศรษฐกิจระดับมหภาค การมีเศรษฐกิจหลายขาจึงสร้างความยืดหยุ่นให้กับครัวเรือนชาวนา หรือหากใช้ผลผลิตจากแปลงซึ่งประกอบด้วยข้าวและพืชอื่นๆ ให้เป็นต้นทุนโดยการเพิ่มมูลค่า โดยเฉพาะเมื่อชาวนาต้องปรับเปลี่ยนการปลูกให้เป็นแบบเกษตรอินทรีย์ ซึ่งปัจจุบันจากการถอดบทเรียนและงานศึกษาหลายชิ้น พบว่า การผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์สามารถลดต้นทุนการผลิตได้ดี อีกทั้งยังสามารถนำไปสู่การปรับเปลี่ยนมีความยืดหยุ่นสูงกับสภาพอากาศที่แปรปรวน (Climate change) อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม นอกจากการปรับเปลี่ยนเทคนิคการปลูกจากเคมีมาเป็นอินทรีย์หรือเกษตรกรรมที่ยั่งยืนแล้ว การยกระดับเครือข่ายหรือกลุ่มชาวนาให้สามารถเป็นผู้ประกอบการได้จึงเป็นสิ่งที่ท้าทาย หากชาวนาหันมาทำตลาดเอง หรือกลายมาเป็นผู้มีอำนาจในการกำหนดราคาได้เอง เมื่อขายผลผลิตได้กำไรคุ้มค่ากับการลงทุน ก็จะเป็นแรงจูงใจ ซึ่งชาวนาจำเป็นต้องทำงานกับผู้บริโภคด้วยเช่นกันเพื่อยกระดับกลุ่มชาวนาเป็นผู้ประกอบการทางสังคม (Social enterprise) และสามารถขายการผลิตในเชิงคุณภาพได้ จากนัยยะของกิจกรรมดังกล่าวข้างต้น เกษตรอินทรีย์จึงมีความหมายในเชิงของความเกื้อหนุนวิถีทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางการตลาดใหม่ขึ้น และสร้างจิตวิญญาณของชาวนาที่ผูกพันกับผืนดิน เมื่อใดที่ชาวนามีความเชื่อมั่น ปรับเปลี่ยนแนวคิด แนวปฏิบัติสู่การผลิตในระบบอินทรีย์ มีเป้าหมายที่เห็นว่าพลังของเกษตรอินทรีย์จะทำให้มีชาวนาสามารถผ่อนปรนและปลดปล่อยหนี้สินของตนเองลงได้ เมื่อนั้นเกษตรอินทรีย์จะสามารถทางเลือกหนึ่งในการนำพาชาวนาออกจากวงจรหนี้สินได้

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ. (2557). จิตสำนึกชาวนา: ทฤษฎีและแนวการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมือง, กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- กิจการ พรหมมา. (2555). การประยุกต์ใช้เศรษฐกิจพอเพียงของชาวนาในช่วงวิกฤตราคาข้าวตกต่ำ, พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- กวิน มุสิก และคณะ (2562). แนวทางการบริหารหนี้สินเกษตรกรไทย. วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร. ปีที่ 7 ฉบับที่ 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2562) หน้า 111 – 125.
- จตุรงค์ พวงมณี และคณะ. (2555). การจัดการแบบบูรณาการเพื่อยกระดับการผลิตและคุณภาพผลผลิตในระบบการผลิตข้าว-ผักปลอดสารเคมี, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ณัชชาภรณ์ภัทร์ เฟ่งพินิจ และ อารณ โอภาสพัฒนกิจ.(2559) วารสารพืชศาสตร์สงขลานครินทร์ ปีที่ 3 ฉบับพิเศษ (I): M11/1-6, 2559 Songklanakarin Journal of Plant Science, Vol. 3, Suppl. (I): M11/1-6, 2016 ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการแก้ปัญหาหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรกรอาสาในตำบลสันทราย อำเภอฟัว จังหวัดเชียงใหม่ ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตรและส่งเสริมเผยแพร่การเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่.
- นิคม เพชรผา. (2554). โครงการวิจัยแนวทางการพัฒนาไปสู่ระบบการรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์เชิงคุณธรรม : กรณีกลุ่มชาวนาผู้ปลูกข้าวคุณธรรมภายใต้เครือข่ายมูลนิธิธรรมะร่วมใจ จ.ยโสธร, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- นิพนธ์ พัวพงศกร และคณะ.(2558) รายงานการศึกษาฉบับสมบูรณ์ “โครงการศึกษาภาวะหนี้สินเกษตรกรและแนวทางการปรับปรุงศักยภาพการดำเนินงานกองทุนในกำกับดูแลของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์” เสนอต่อสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร โดย มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- นิพนธ์ พัวพงศกรและคณะ. (2554). ยุทธศาสตร์ข้าวไทย การวิจัยพัฒนาข้าวไทยและการมองไปข้างหน้า, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ปรเมศร์ อัสวเรืองพิภพ. (2556). ประสิทธิภาพการผลิตและการตลาดข้าวอินทรีย์ จังหวัดสุรินทร์และยโสธร, กรุงเทพฯ: สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง.
- ประภา เหล่าสมบูรณ์และคณะ. (2552). การวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองของเกษตรกรรายย่อย อำเภोजอมบึง จังหวัดราชบุรี, กรุงเทพฯ: สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ปาริชาติ วิสุทธิสมาจารและคณะ. (2555). การประเมินพื้นที่เสี่ยงและความเปราะบางของชุมชนด้านความมั่นคงทางอาหาร: กรณีศึกษาระบบการผลิตข้าวของชุมชน อำเภอบางแก้ว จังหวัดพัทลุง, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

พงศ์ระพีพร อาภากร และคณะ. (2554) สำนักรนโยบายระบบการเงินและสถาบันการเงิน โครงการวิจัยเรื่อง บทบาทของระบบการเงินระดับฐานราก ในการส่งเสริมการเข้าถึงบริการทางการเงิน สำนักงาน เศรษฐกิจการคลัง กระทรวงการคลัง

พงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์. (2563). พลังสังคมอินทรีย์ แก่หน้ชวนา ,มูลนิธิชีวิตไท กรุงเทพฯ: บริษัทมิชชั่น อินเตอร์ พรีนธ์ จำกัด

พฤกษ์ ยิบมันตะศิริและคณะ. (2543). โครงการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในการพัฒนาระบบเกษตรยั่งยืน: การเพิ่ม ประสิทธิภาพการผลิตข้าวโดยใช้ปุ๋ยพืชสด กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

พอพันธ์ สุทธิวัฒนะและเดชา วงแก้ว. (2553). การสร้างเครื่องสีข้าวชุมชนโดยส่งเสริมการบริหารจัดการข้าวอัน เนื่องมาจากพระราชดำริทฤษฎีใหม่กับเศรษฐกิจพอเพียง เพื่อการพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืนของกลุ่ม ชวนาในพื้นที่จังหวัดตราด, จันทบุรี: คณะเทคโนโลยีอุตสาหกรรมและอัญมณีศาสตร์ มหาวิทยาลัย ราชภัฏรำไพพรรณี.

มูลนิธิชีวิตไท (Local Act). 2561. แก่ “หน้ชวนา” อย่างไรให้หลุดจาก “วงจรหนี้” และสูญเสียที่ดิน [https:// landactionthai.org/2012-05-18-03-24-45/article/item/2112-2018-05-15-01-44-09.html](https://landactionthai.org/2012-05-18-03-24-45/article/item/2112-2018-05-15-01-44-09.html) ที่มา: ไทยโพสต์ วันที่ 11 พ.ค. 2561.

ไวพจน์ กันจุและคณะ. (2555) . การพัฒนากระบวนการผลิตข้าวหอมมะลิปลอดภัยแบบครบวงจรเพื่อการพึ่งพา ตนเองอย่างยั่งยืนของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวจังหวัดพะเยา, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ วิจัย.

ศจินทร์ ประชาสันต์และคณะ. (2555). ตลาดข้าวชวนา: เส้นทางสู่ดุลยภาพและความเป็นธรรม, นนทบุรี: มูลนิธิ เกษตรกรรมยั่งยืน(ประเทศไทย).

สมพร อันธิเมืองและคณะ. (2554). รูปแบบการพึ่งตนเองด้านอาหารบนฐานวัฒนธรรมชวนา บ้าน หนองหญ้าปล้อง ตำบลบ้านกู่ อำเภอยางสีสุราช จังหวัดมหาสารคาม, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย.

สาธิต อติโต. (2555). การเปรียบเทียบประสิทธิภาพความเสี่ยงของการปลูกข้าวแบบอินทรีย์และแบบทั่วไปใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สาวิตร มีจุ้ย และคณะ. (2553). โครงการพัฒนาระบบการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อพึ่งพาตนเองที่ยั่งยืนของจังหวัด น่าน, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุภา ไยเมือง และคณะ (2561) ชวนากับความเปลี่ยนแปลง, สถาบันวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุภาวดี พรหมมา. (2554). ความพึงพอใจโครงการประกันรายได้ของเกษตรกรผู้ปลูกข้าวในอำเภอมือง จังหวัด อ่างทอง, วิทยานิพนธ์เกษตรศาสตรมหาบัณฑิต (ส่งเสริมการเกษตร): มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

โสมรศมี จันทรัตน์และคณะ. (2563). บทความ ครัวเรือนเกษตรกรไทยในวิกฤติ โควิด-19 สถาบันวิจัยเศรษฐกิจ ป๋วย
อึ้งภากรณ์. [https://www.pier.or.th/wp-content/uploads/2020/05/aBRIDGEd_2020_011.
pdf](https://www.pier.or.th/wp-content/uploads/2020/05/aBRIDGEd_2020_011.pdf)

อรรณ ศรีสมพันธ์. (2555). ข้าวเหนียวไทยภายใต้ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย.

อรรณ ศรีสมพันธ์. (2556). โครงสร้างการผลิตและการตลาดข้าวหอมมะลิไทย, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย.

way นิตยสารออนไลน์. สำนวนต้นทุนการปลูกข้าว ทำไมชาวนาจึงเป็นหนี้ อ้างอิงจากนิตยสาร way นิตยสาร
ออนไลน์ <https://waymagazine.org/farmer-debt/>

ข้อมูลสัมภาษณ์

สัมภาษณ์สุนทร มณฑา บ้านคลองรี ม.4 ต.ห้วยกรด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท, 8 ส.ค. 2563

สัมภาษณ์กลุ่มปิ่นสุกอร์แกนิค ต.หน้าพระลาน อ.เฉลิมพระเกียรติ จ.สระบุรี, 3 ต.ค. 2563

สัมภาษณ์กลุ่มส่งเสริมการเกษตรครบวงจร สภาเครือข่ายองค์กรเกษตรกรแห่งประเทศไทย จังหวัดชัยนาท,
26 ธ.ค. 2563

สัมภาษณ์กลุ่มร้อยละ ต.บางซุด อ.สรรคบุรี จ.ชัยนาท, 3 ต.ค. 2563

